

نقد متن شناختی حمله‌حیدری باذل و انواع تکمله‌های آن

و تبیین گونه‌ حمله‌سرایی بر مبنای رویکرد انواع

دکتر فرزاد قائمی^۱

استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد

حمله‌حیدری باذل‌مشهدی، اثری است که ادبیات حماسی فارسی، بیشترین کمیت نسخ را پس از شاهنامه فردوسی دارد. در این جستار، با بررسی ۱۰۰ نسخه حمله، ۵۵ نسخه شاخص حمله را بر اساس انواع تکمله‌های نسخ از منظر نقدمتنی تحلیل کرده، به معرفی چند تکمله جدید در نسخ و تعیین میزان و ترکیب تکمله‌های این متن پرداخته ایم. سپس پیکره متنی تحقیق، بر مبنای رویکرد انواع ادبی، در ۵ رده تحلیل شد. بدین‌ورت که گونه حمله‌سرایی، ذیل نوع حماسه ثانویه دینی، و زیرنوع حماسه ادبی-هنری، با کارکرد حماسه زبان، در جغرافیای ایران تا شبه‌قاره، و در شمار منظومه‌های حماسی تاریخی و دارای دو گونه متنی تاریخی محض یا تلفیقی با روایات عامیانه و نسبت به متن معیار گونه حمله‌سرایی (حمله باذل) حاوی سه زیرگونه تکمله باذل، نظیره‌سرایی بر باذل و ترجمه حمله شناسایی شد. بدین ترتیب، از حیث نظریه انواع، بر مبنای مطالعه درون‌متنی، وجه تخیلی داستان، خاستگاه و نسبت منظومه با حماسه‌های شفاهی، در سطوح مورد بحث تقسیم‌بندی شد.

کلیدواژه‌ها: حمله حیدری، باذل مشهدی، حمله‌سرایی، حماسه دینی، نسخه خطی.

۱- درآمد:

نسخ حمله حیدری از حیث تنوع و کمیت بالا، با هیچ متنی در ادبیات حماسی فارسی، غیر از شاهنامه فردوسی قابل مقایسه نیست (ر.ک: منزوی، ۱۳۶۵: ۱۰۰۵/۸-۱۰۰۸؛ ۱۳۶۱: ۲۷۷۵/۴-۲۷۷۶؛ استوری، ۱۳۶۲: ۸۴۴/۲-۸۴۶). کثرت نسخ این متن و وجود دیگرنوشت‌های با کیفیت متفاوت، گواه اهمیت کاربرد این اثر نسبتاً متأخر در قلمرو حیات زبان فارسی در سه‌سده اخیر بوده است.

شهرت عالمگیر سراینده (باذل)، انگیزه بخش عظیمی از سراینندگان برای تکمیل و تقلید از آن را تشکیل داده است. از همه مهم‌تر، کاربرد این متن برای آیین‌های حمله‌خوانی و مراسم بزرگداشت شهادت امام علی (ع) در ایام رمضان، از عواملی بود که نقشی تعیین‌کننده در استنساخ بالای این متن در قلمرو زبان فارسی در ایران، افغانستان، پاکستان و هند داشت.

^۱ . ghaemi-f@ferdowsi.um.ac.ir

با تشکر از پژوهشگاه و « این مقاله از طرح پژوهشی مصوب در آن پژوهشگاه مستخرج بوده است.

هزاران نسخهٔ حمله در کتابخانه‌های ایران و جهان وجود دارد که تا امروز بررسی نشده است. گلچین معانی، اولین کسی بود که به تکمله‌نویسی بر باذل و انواعش اشاراتی داشت (گلچین، ۱۳۴۶: ۳۱۶/۷-۳۱۸، ۱۳۴۶: ۱۳۴۶). دیگر فهرست‌نویسان نیز، بدون دیدن متون، تنوع حمله‌ها را به گواه اسامی مندرج در نمایه‌ها گزارش کرده‌اند (منزوی، ۱۳۶۱: ۱۹۶۷/۴-۱۹۶۸؛ استوری، ۱۳۶۲: ۸۴۳/۲ و ۸۴۷؛ عباسی، ۱۳۶۵: ۲۵۴). پس از این نیز گرچه مقالات و آثار متنوعی دربارهٔ حمله‌ها منتشر شده است: از جمله دو کتاب کوچک کاشفی خوانساری در مورد حماسه‌های مذهبی و مقالاتی از عبداللهی کچوسنگی، طاهری بزرگی و به ویژه حسن ذوالفقاری در مورد حمله و تکمله‌های آن- که البته فراتر از گلچین تکمله جدیدتری معرفی نکرده‌بودند- همچنین تحقیقاتی از دیگر پژوهشگران در مورد حمله باذل یا راجی و برخی جنبه‌های محتوایی یا سبکی این متون منتشر شده است. لیکن پژوهش‌ها به‌طور کلی، رویکرد توصیفی و محتوایی داشته، یا حداکثر به مقایسهٔ شاهنامه و حمله‌حیدری پرداخته، یا گزارشی از این منابع ارائه کرده‌اند و هیچ پژوهشی تا امروز، انبوه نسخ این متن را ریزبینانه کاوش نکرده است و مستندات غالب گزارش‌های موجود نیز به واسطهٔ فهرست‌های کتابخانه‌ها یا فهارس جامعی چون دنا و فنخا بوده، کنکاش در نسخ این متون آغاز نشده است. این جستار می‌کوشد، نقطهٔ عطفی در نگاه به این گونهٔ مهم ادب فارسی ایجاد کند و پیکرهٔ متنی تحقیق را برای اول‌بار از نسخ حمله‌حیدری و متون مرتبط فراهم کرده است. در این جستار، ابتدا بررسی از ابیات متن حملهٔ باذل، در دو مرحله، بر مبنای رویکرد «نقدمتنی»، به‌صورتی بازسازی شده است که دامنهٔ تغییرات بین ضبط‌های نسخ در ارتباط با عنصر «زمان» تحلیل شود. در بخش دوم، ضمن بررسی متن‌شناختی حدود ۱۰۰ نسخه از حملهٔ حیدری، مجموعهٔ این نسخ در دو بخش تقسیم شده و موارد شاخص نسخ در هر یک از دو بخش، بر مبنای کتابخانه‌های اصلی مورد بررسی شکلی و محتوایی قرار گرفته تا تبیین قلمرو گونهٔ حمله در ذیل زیرژانر حماسهٔ دینی محقق شود.

۲- رویکرد نقد متنی و طبیعت باژگون نسخ حمله در نسبت با زمان

نسخ حملهٔ باذل، به ویژه در پایان، به اوج «واگرایی» نسبت به هم می‌رسند. هر چه در این نسخ به سمت ابتدای استنساخ متن پیش می‌رویم، نسخ با هم همگرایی پیدا می‌کنند. دلیل این وضعیت، ناتمام ماندن متن اصلی در خامهٔ مؤلف است که وارثان سنت حمله‌سرایی را جذب انگیزهٔ تکمیل متن ناقص کرده است. در این بخش، تنوع واریانته‌ی نسخ را تحلیل خواهیم کرد. برای این که بتوانیم نتایج این قیاس بین نسخ را در نسبت با طول زمان تحلیل کنیم، بخش منتخب را در دو مرحله تحلیل می‌کنیم:

۲-۱ بررسی نسبت واگرایی نسخ با زمان در نمونهٔ ابیات:

در مرحلهٔ اول از نسخ متأخر متن، دو نسخه را که به هر دلیل، تشخیصی در میان انبوه نسخ متن داشته باشند، انتخاب کرده‌ایم و بخشی بر پایهٔ این دو نسخه بازسازی می‌کنیم. در مرحلهٔ دوم، قدیم‌ترین نسخ متن را انتخاب

کرده، بر مبنای آن‌ها همان بخش مرحله اول را مجدداً با رویکرد نقد متنی بازسازی می‌کنیم. با قیاس این دو تجزیه-تحلیل، در نسبت با متغیر «زمان»، روشن می‌شود که نمای کلی سیر تطور نسخ متن، از حیث ساختاری (برآیند شکل و محتوا) چگونه بوده است.

بخش انتخابی برای بازسازی، ابیات آغازین سروده باذل است. علت انتخاب این بخش، شباهت بالاتر نسخ در سمت آغاز متن است تا دامنه تنوع‌ها محدود شود و در ضمن اهمیت آغازینه اثر باعث می‌شود، نتایج بررسی قابلیت تعمیم بیشتری به کل نسخه داشته باشند.

آغاز نسخ حمله حیدری باذل مشترک است و با تحمیدیه معروف او که تحت تأثیر تحمیدیه دیباچه شاهنامه فردوسی سروده شده است، شروع می‌شود. در ادامه، این تحمیدیه در دو مرحله، مرحله اول در نسخ متأخر شاخص و در مرحله دوم در کهن‌ترین نسخ موجود بررسی خواهد شد.

۱-۱-۲ نسخ متأخر

برای بخش اول دو نسخه شاخص انتخاب شده که هر کدام دلیلی برای تفرد نسبت به دیگر نسخ دارند. با توجه به کاربرد حمله حیدری در مراسم آیینی و اهمیت آن در بین عموم و عدم تعلق آن به زمینه اشرافی ادبیات دیوانی فاخر، نسخ موجود از حمله حیدری، عموماً از حیث فیزیکی ساده و بی‌پیرایه‌اند؛ هیچ نوع تهذیبی ندارند حتی عمدتاً مجدول نیز نیستند یا حاوی جداول بسیار ساده و ابتدایی‌اند. جنس اوراق و کیفیت تجلید و تصحیف نسخ نیز گویای ارزش مادی پایین نسخ در عصر تولید آنها بوده است. در این میان تعداد نسخی که تصاویر و تهذیب‌های قابل توجهی داشته باشند به کمتر از ۱-۲ درصد می‌رسد. یکی از مهذب‌ترین نسخ حمله باذل که از حیث کمیت تصاویر، بیشترین میزان را در کل نسخ حمله باذل دارد، مورخ ۱۲۲۳ق. بوده، با شماره ثبت ۱۰۳۰ در کتابخانه ملی فرانسه جای گرفته، در بین نسخ شناسایی شده بیشترین حجم ابیات را نیز داراست، زیرا در کنار تکمله‌های رایج، بخشی از حمله راجی نیز بدان افزوده شده است (علاوه بر این، تنها دو نسخه دانشگاه مک‌گیل و موزه رضاعباسی، واجد تصویر و تهذیب شناخته‌شد). سبک هندی مینیاتورهای کتاب نماینده هنر گورکانیان هند است. نمونه‌ای از تصاویر و تهذیب‌های نسخه پاریس نمودار می‌شود:

تصویر ۱- نمونه تصاویر نسخه مصور حمله حیدری مورخ ۱۲۲۳ق. کتابخانه ملی پاریس با شماره ۱۰۳۰. نسخه دوم منتخب از بین نسخ جدید، اولین چاپ سربی حمله حیدری در ایران، توسط چاپخانه برادران علمی است. این چاپ نه محصول یک تصحیح یا ویرایش انتقادی که رونویسی از روی نسخه‌ای خطی بوده که به روایت ترقیمه نسخه چاپی، در تاریخ ۱۲۵۹ق. به قلم کاتبی به نام محمدنصیرالدین در محال تفریش (تفرش) تحریر شده بود و چون مبنای اولین چاپ اثر در ایران شده، نسخه قابل اعتمادی قلمداد می‌شده است. بدین ترتیب، تشخص این دو نسخه قرن سیزدهمی مزبور این است که یکی از مفصل‌ترین نسخ موجود از حمله بوده، محتوی بیشترین نگاره‌ها بوده، دیگری نسخه‌ای است که توسط ناشر معتبر وقت که اولین چاپ‌های بسیاری از کتب شاخص ادبی ایران را انجام داده، به عنوان مبنای اولین چاپ رسمی اثر در ایران انتخاب شده است. بر مبنای مقایسه زمان استنساخ دو نسخه، نسخه قدیم‌تر اساس و جدیدتر بدل تصحیح قرار گرفت (اساس: نسخه پاریس و بدل: نسخه علمی که با شناسه ب در پانوشت درج شده است). در ادامه، تحمیدیه باذل بر مبنای این دو نسخه متأخر بازسازی و سپس تحلیل شده است:

به نام خداوند بسیار بخش	خردبخش و دین‌بخش و دیناربخش
همه کام ^۱ دنیا و دین، کردگار	از این هر سه نعمت نمود آشکار

خرد داد تا چشم جان^۱ واکنی
 ببینی ز روی زمین تا سپهر
 ۵ به^۳ هر نقش کآید تو را در نظر
 ز هر کار گیری شمار^۵ جدا
 عناصر، موالید کردن پدید
 سپهر آفرینی^۸، کرم گستری^۹
 نمودن^{۱۰} مه و مهر را منتخب
 ۱۰ جهان از^{۱۱} شب و روز آراستن
 به هر حال^{۱۴} دادن، دگرگون^{۱۵} اثر
 به هر موسمی از خزان و بهار
 چنین دیگر آلا و نعمای او
 به هر صنع که اندیشهات بر خورد^{۱۷}
 ۱۵ وزان پی بری آفریننده را
 نباشی چو حیوان در ادراک، سست
 که در^۲ آفرینش تماشا کنی
 زهر ذره‌ای تا درخشنده مهر
 فزاید یقینت^۴ به دل بیشتر
 ببینی چه‌ها کرده نام^۶ خدا
 وز آن، آفریدن، سیاه و سفید^۷
 به تن جان دهی، جان و تن پروری
 یکی، بهر روز و یکی، بهر شب
 گه^{۱۲} آن را فزودن، گهی کاستن^{۱۳}
 گهی سرد خشک و گهی گرم و تر
 نمودن عطا، گوهر بی شمار^{۱۶}
 که عقل است عاجز ز احصای او
 بسنجی به میزان عقل و خرد
 که بی‌صانعی نیست صنعت روا^{۱۸}
 بدانی از آن نقش‌های درست

۱ - ب: که در قدرتش چشم ودل.

۲ - ب: در این.

۳ - ب: ز.

۴ - ب: یقینش.

۵ - ب: شماری.

۶ - ب: صنع.

۷ - بیت در ب بعد از بیت ۱۲ آمده است.

۸ - ب: سما آفرینی.

۹ - ب: زمین گستری.

۱۰ - ب: نموده

۱۱ - ب: بر

۱۲ - ب: که.

۱۳ - ب: که آراستن.

۱۴ - ب: جای.

۱۵ - ب: به هر کوی.

۱۶ - این بیت و بیت بعد در ب موجود نیست، به جای آن بیت ذیل هست: تعالی چه حکمت چه دانایی است/ به هر کارش این چه توانایی است.

۱۷ - ب: که اندیشه بهر خرد (قافیۀ غلط!).

۱۸ - ب: ورا.

که بی نقش بند این همه نقش نیست چنین نقش بندی پرستیدنیست^۱
 نیاید^۲ ولی از خرد این بیان که باید پرستیدن او را چه سان^۳
 پیمبر فرستاد و پیغام کرد یکی رسم بنهاد و «دین» نام کرد
 ۲۰ به نور یقین دل برافروختت پرستیدن خویش آموختت^۴
 طریق سلوکت نمود از کرم که باشند زین گونه در حق هم
 بد و نیک را با تو یک یک شمرد تو را عذر نادانی از لب سترد
 ره راست را کرد از کج جدا وز آن هر دو ره کرد آگه تو را
 ره راست را تا به جنت رساند خوشی های آن راه را بر تو خواند
 ۲۵ ره کج به سوی جهنم گماشت بدی های او^۵ نیز پنهان نداشت
 چه محتاجیت داد و بی زادیت از آن رنج هم^۶ داد آزادیت
 چو^۷ جوهر پدید آورد^۸ از کرم که باشد وجودت از آن محترم
 یکی همچو مهر و یکی همچو ماه ضیابخش شبهای روز سیاه
 به چشم تو دادش چنان^۹ اعتبار که یابی از آن اعتبار، اقتدار
 ۳۰ بیوشی بنوشی ببخشی به غیر رسانی به درماندگان نفع و خیر
 چو شد داده زاد و نموده^{۱۰} طریق به سان خرد رهنما و رفیق
 به دست تو داد اختیار تو را بگفتت: «بهر ره که خواهی درآ
 کنون پیش فهمیده، بگذار گام که عذر تو لنگ است و حجّت تمام^{۱۱}
 اگر پاگذاری به راه سقر گمان^{۱۲} به جنت رسیدن مبر
 ۳۵ که هر منزلی راست راهی جدا ز یک ره رسیدن نشاید تو را^{۱۳}

۱ - ب: پرستنده نیست.

۲ - ب: نیاید.

۳ - ب: چنان.

۴ - این بیت و بیت بعد در نسخه ب موجود نیست.

۵ - ب: بر.

۶ - ب: همه.

۷ - ب: دو.

۸ - ب: آفرید.

۹ - ب: چنین.

۱۰ - ب: چو دادت ره و هم نمودت.

۱۱ - بیت در ب موجود نیست.

۱۲ - ب: گمانت.

۱۳ - این بیت و دو بیت بعد در ب موجود نیست.

نمودم ز احسان و لطفش بیان	به توحید جرأت ندارد زبان
چه گویم ز ذاتش که آگه نیم	چو دهری و زندیق گمره نیم
دگر از صفاتش کنم ابتدا	چه گویم که باشد به وصفش سزا
در این جا مرا جای گفتار نیست	به از راستی هیچ کردار ^۱ نیست
۴۰ همان به کز این حرف بندم زبان	کنم وصف مخلوق او را بیان
نخست آفریننده عقل آفرید	برای بنی آدمش برگزید
به رحمت نظر کرد بر عقل پاک	چه لطف است حق را بر این مشّت خاک
بفرمود پس عقل را کردگار	که او جوهر پاک کامل عیار
به من روی کن راه فرمان نوشت	بگفتش که برگرد در دم به کشت
۴۵ بفرمود پس کردگار و دود	که ای بی‌بها در بحر ^۲ وجود ^۳
به حق خدایی و یکتایی‌ام	به جاه و جلال و توانایی‌ام
که چون تو دگر گوهر بی‌بها	نیاید به سلک وجود از خفا
تو را آفریدم به قدرت تمام	جهان را به دست تو دادم زمام
بد و نیک از بندگان بنگرم	ز تو جمله کردارها بشمرم ^۴
۵۰ کند بنده‌ای گر خطا یا صواب	تو باشی معاقب، تو باشی مُثاب
ز هر کس هر آنچه آید اندر جهان	به قدر تو باشد مکافات آن
کنون با تو ای صاحب عقل و هوش	یکی حرف دارم به من دار گوش
دمی ^۵ دست خود از خرد ^۶ بر مدار	به او کار دنیا و دین واگذار

(۵۳) بیت بر مبنای نسخه پاریس با درج ۵۳ تفاوت متنی با نسخه علمی در پانویشت)

نسخه اساس، در شمار نسخ دیوانی است که در کنار هنرمندان زبردست، کاتبان خوش خط و در دوران حمایت از خلق این آثار در هندوستان اواخر عصر گورکانی خلق شده است. این در حالی است که نسخه بدل که توسط برادران علمی منتشر شده، یک نسخه معمولی متأخر بوده که بر حسب زمان کتابت، در دوره فتحعلی شاه در شهری که شواهدی برای حمایت از ادبیات دیوانی در آن موجود نیست، تحریر شده است.

۱ - ب: در این ره مرا پای رفتار.

۲ - ب: بهر.

۳ - دو بیت بعد در ب موجود نیست.

۴ - دو بیت بعد در ب موجود نیست.

۵ - ب: ولی.

۶ - ب: کرم.

در قیاس ۵۳ بیت بین نسخه قدیم تر الف با ب، بخش متناظر در نسخه جدیدتر ۴۲ بیت دارد. ۱۲ بیت وجود دارد که در اساس مذکور بوده، در بدل وجود ندارد و متقابلاً در بدل تنها یک بیت هست که در اساس نیست. به طور متوسط در هر بیت، بین این دو نسخه که تنها نیم قرن فاصله زمانی دارند، یک ضبط متفاوت موجود است؛ تفاوتی که برای متنی که اصل آن متعلق به قرن دوازده است، بسیار بالاست و از تنوع بالای واریانتهای متن در نسخ گواهی می‌کند؛ سطحی از تنوع که میزان بیشتر آن در فقط در نسخ متون معروف یافت می‌شود. از هر ۳۰ ضبط متفاوت نیز تنها یک مورد تفاوت، محتمل ضبط دشوارتر (اصیل‌تر) در نسخه بدل بوده است و کیفیت بقیه ضبطها در نسخه اساس ارجحیت و اصالت بیشتری دارد. تعداد ابیات عکس این فرایند است و نسخه اقدم ابیات بیشتری (حدود ۲۰ درصد) از نسخه جدیدتر دارد؛ در حالی که معمولاً نسخ جدیدتر یک متن، ابیات الحاقی بیشتر دارند.

در توجیه تناقض فوق‌الذکر باید گفت، ابیات اضافه نسخه اول نسبت به دوم (که گاه ضبطهای دشوارتری نیز دارند: مثل بیت ۱۳: آلا و نعماً و احصا) در نسخه قدیم‌تر نه الحاقی که ابیات اصیلی بوده‌اند که آن‌چنان که در ادامه خواهیم دید، در اقدم نسخ حمله نیز عمدتاً وجود دارند. این ابیات، در نسخ جدیدتر بعضاً با هدف تلخیص و تقلیل حجم کنار رفته‌اند. این دو نسخه، به عنوان دو نماینده مشخص از جدیدترین نسخ متن، متعلق به قرن ۱۳ انتخاب شدند. حال باید دید، اقدم نسخ حمله باذل، چه کیفیتی، در قیاس با نسخ جدید دارند.

۱-۱-۲ نسخ متقدم:

در گام دوم، چند نسخه کهن حمله حیدری انتخاب شده، با رویکرد نقد متنی، بررسی شدند. بیشترین نسخ حمله حیدری در ایران در دو کتابخانه ملی و آستان قدس موجود است. نسخ کتابخانه ملی که عمدتاً از اقصی نقاط ایران مجتمع شده‌اند، غالباً متعلق به سده دوازده، سیزده، حتی چهارده‌اند. در کتابخانه آستان قدس نیز با وجود نسخ متأخر، به علت تهیه مجموعه‌ای از نسخ فارسی با ارزش از هند، در دو دهه اخیر (در مسیر پوشش مهدی‌خواجه‌پیری) نسخ کهن بیشتری یافت می‌شود.

قدیم‌ترین نسخه کتابخانه ملی، نسخه‌ای با شناسه ۲۳۴۱۷۵۸ است که کاتبش، محمدحسین ابن محمدشریف، در ۱۱۷۵ق. در ترقیمه به سه جلدی بودن نسخه مادر اشاره مهمی داشته، می‌نویسد: «میرزا محمد رفیع این کتاب را به سه جلد، جلد اول ۱۲ هزار بیت، جلد دوم ده هزار بیت، و جلد سوم هشت هزار و سی و شش بیت و مجموعاً سه جلد را در سی هزار و سی و شش بیت کتابت نموده است.» (برگ ۶۲۵)

نسخه قدیم دیگر کتابخانه ملی، با شناسه ۸۱۷۶۱۱، در ۱۱۹۲ق. کتابت شده، ابیات باذل را در ۲۸ هزار بیت مضبوط داشته، در ادامه، واسطه نجف را در ۵۶۰ بیت، تکمله میرفندرسکی را در ۵۲۰۰ بیت دارد. از این دو نسخه، با شناسه ل و م یاد خواهد شد.

در بین نسخ آستان قدس چهار نسخه با ارزش و قدیمی دیده می‌شود: نسخه ۴۱۰۰۸ متن حمله باذل را در ۲۸ هزار بیت به طور کامل و بدون تکمله داشته، در قصبه پیرجا از ناحیه کوسرکاری هند، برای یکی از امرای محلی گورکانی به نام خان عالی شان نظر علی خان به تاریخ ظهر یکشنبه غره رجب ۱۱۷۶ق استنساخ شده است. نسخه مفصل بعدی، نسخه ۲۷۶۳۱a، علاوه بر ابیات سروده باذل، به عنوان تکمله، یعسوب‌نامه حفیظ را در ۸ هزار بیت داشته، در پایان بحر طویل منثوری موسوم به «درویش خاکی» و جدول اسماء الهی و چند مخمس و مدیحه علی‌اللهی دارد که کاملاً نماینده آرای شیعیان غالی و تصوف شیعی در فرقی چون نعمت‌اللهی و نوراللهی است. همچنین در ترقیمه تاریخ ۱۱۵۹ق. را دارد، متعلق به سه دهه پس از مرگ باذل است.

دو نسخه دیگر نیز در آستان قدس رضوی نیز متعلق به همین دهه پنجاه سده یازدهم موجود است: نسخه ۷۱۲۶ با تاریخ کتابت ۱۱۵۴ق. بدون تکمله، با اندکی ابیات برافزوده، و اقدم نسخ موجود، نسخه ۲۵۰۶۶۵ است که متن باذل را همراه یک تکمله ۵۰۰۰ بیتی ناشناخته در سال ۱۱۵۲ق. کتابت کرده است. این نسخه اقدم به الف، نسخه ۱۱۵۴ق. به ب، نسخه ۱۱۵۹ق. به ج و نسخه ۱۱۷۶ق که از نسخه ل، یک سال جدیدتر است، به ق نامیده شده است. در ادامه تصویر صفحه نخست قدیم‌ترین نسخ حمله به ترتیب قدمت دیده می‌شود:

تصویر ۲- تصاویر صفحه تحمیدی قدیم‌ترین نسخ موجود که کتابت آنها در فاصله سه دهه پس از مرگ باذل تمام شده است: نسخ ۲۵۰۶۶۵a؛ ۷۱۲۶ و ۲۷۶۳۱a به ترتیب مورخ ۱۱۵۲، ۱۱۵۴ و ۱۱۵۹ق. ابیات ذیل بر مبنای نسخه اساس الف که ۲۹ سال پس از مرگ باذل نوشته شده است، و قیاس با ۵ نسخه قدیمی دیگر تنظیم شده است:

در توحید باری تعالی جلّ شأنه و اعظم سبحانه

خردبخش و دین‌بخش و دیناربخش

به نام خداوند بسیار بخش

همه کام دنیا و دین، کردگار
خرد داد تا چشم جان واکنی
ببینی ز روی زمین تا سپهر
۵ به هر نقش کآید تو را در نظر
ز هر کار گیری شمار^۲ جدا
چه قدرت، چه حکمت، چه دانایی است
عناصر، موالید کردن پدید
سپهر آفرینی، زمین گستری
۱۰ نمودن مه و مهر را منتخب
جهان از شب و روز آراستن
به هر حال دادن، دگرگون اثر
به هر موسمی از خزان و بهار
چنین دیگر آلا و نعمای او
۱۵ به هر صنع که اندیشهات بر خورد
وزان پی بری آفریننده را
نباشی چو حیوان در ادراک، سست
که بی نقش بند این همه نقش نیست
نیاید ولی از خرد این بیان
۲۰ پیمبر فرستاد و پیغام کرد
به نور یقین دل برافروختت
طریق سلوکت نمود از کرم
رهائیت از جور و بیداد و داد
نمودت ره بیم و راه امید
۲۵ بد و نیک را با تو یک یک شمرد
تو را عذر نادانی از لب سترد

۱- این بیت در ق موجود نیست.

۲- ب: شماری.

۳- ق: آفریدن.

۴- ب و م: نعمت.

۵- ج، م و ق: عدل.

۶- م: صانع.

۷- م: این.

ره راست را کرد از کج جدا
ره راست را تا به جنت رساند
ره کج به سوی جهنم گماشت
چه^۳ محتاجیت داد و بی‌زادیت
۳۰ دو جوهر پدید آورد از کرم
یکی همچو مهر و یکی همچو ماه
به چشم تو دادش چنان اعتبار
بنوشی بپوشی ببخشی به غیر
چو شد داده زاد و نمودی^۴ طریق
۳۵ به دست تو داد اختیار تو را
کنون پیش فهمیده، بگذار گام
اگر پاگذاری به راه سقر
که هر منزلی راست راهی جدا
نمودم ز احسان و لطفش بیان
۴۰ چه گویم ز ذاتش که آگه نیم
اگر^۷ از صفاتش کنم ابتدا
در این جا مرا جای گفتار نیست
همان به کز این حرف بدم زبان
نخست آفریننده عقل آفرید
۴۵ به رحمت نظر کرد بر عقل پاک
بفرمود پس عقل را کردگار
به من روی کن راه فرمان‌نوشت
بفرمود پس کردگار و دود

وز آن هر دو ره کرد^۱ آگه تو را
خوشی‌های آن راه را بر تو خواند
بدی‌های او^۲ نیز پنهان نداشت
از آن رنج هم داد آزادیت
که باشد وجودت از آن محترم
ضیابخش شب‌های روز سیاه
که یابی از آن اعتبار، اقتدار
رسانی به درماندگان نفع و خیر
به سان خرد رهنمای^۵ رفیق
بگفت: «به هر ره که خواهی درآ
که عذر تو لنگ است و حجت تمام
گمان به جنت رسیدن مبر
ز یک ره نشاید رسیدن تو را^۶
به توحید جرأت ندارد زبان
چو دهری و زندیق گمره نیم
چه گویم که باشد به وصفش سزا
به از راستی هیچ کردار نیست
کنم وصف مخلوق او را بیان
برای بنی‌آدمش برگزید
چه لطف است حق را بر این مشت خاک
که: «ای جوهر پاک کامل‌عیار!
بگفتش که برگرد در دم به کشت.»
که: «ای بی‌بها در بحر وجود^۸!

۱- ق و م: ساخت.

۲- م: آن.

۳- م: چو.

۴- ب، ج، ل، ق و م: نموده.

۵- ل و م: رهنمائی.

۶- ل و م: دو جا.

۷- ق دگر؛ م: و گر.

۸- این بیت در ل موجود نیست.

به حق خدایی و یکتایی‌ام	به جاه و جلال و توانایی‌ام
۵۰ که چون تو دگر گوهر بی‌بها	نیاید به سلک وجود از خفا ^۱
تو را آفریدم به قدرت تمام	جهان را به دست تو دادم زمام
بد و نیک از بندگان بنگرم	ز تو جمله کردارها بشمرم
کند بنده‌ای گر خطا یا ثواب	تو باشی معاقب، تو باشی مُثاب
ز هر کس هر آنچه آید اندر جهان	به قدر تو باشد مکافات آن
۵۵ کنون با تو ای صاحب عقل و هوش	یکی حرف دارم به من دار گوش
دمی دست خود از خرد بر مدار	به او کار دنیا و دین واگذار. «

(۵۶ بیت بر مبنای نسخه مورخ ۱۵۲ق. آستان قدس با درج ۱۵ تفاوت متنی با دیگر نسخ قدیمی در

پانوشت)

آنچه در قیاس اقدم نسخ، با نسخ جدید دیده می‌شود، تداوم افزایش ابیات در نسخ قدیم‌تر است که ثابت می‌کند در نسخ حمله حیدری روند عکس دیگر متون اتفاق افتاده، کاتبان به جای الحاق ابیات، ابیات اصلی شاعر را نیز، خصوصاً در مواردی که به علت نزدیکی سبک شاعر به جغرافیای سبکی هند، تععید معنوی داشته است، حذف کرده‌اند. اقدم نسخ از جدیدترین نسخ ۱۲ درصد ابیات بیشتری دارد و این رقم شگفت‌آور است، چراکه در متونی چون شاهنامه عکس آن گزارش شده است. همچنین در بین سه نسخه متعلق به دهه پنجاه، میزان تفاوت‌ها در حد دو تفاوت جزئی در صد بیت است که نشان می‌دهد، این سه نسخه احتمالاً به نسخه مادر (نسخه تحریری به قلم باذل) نزدیک بوده‌اند. میزان تفاوت‌ها در دو نسخه دهه هفتاد، دو برابر و در نسخه دهه نود چهار برابر شده است. به همین جهت کمیّت بدل‌ها در این شش نسخه کمتر از نصف تفاوت‌های دو نسخه جدید مورد بررسی در بخش اول این تحقیق است در مقایسه آن‌ها، ۵۳ تفاوت وجود داشت. تفاوت‌ها بین سه نسخه دهه ۵۰ سده ۱۲ نسبت به نسخ سده ۱۳، حدود یک‌دهم و بین نسخ دهه ۷۰-۹۰ نسبت به نسخ سده ۱۳، یک‌پنجم است. بدین ترتیب، حمله باذل متنی است که به علت کاربرد و اقبال بالا به سمت آن در طول سه سده پیشین، تنوع واریانتهی بالایی در نسخ آن در سده‌های ۱۳-۱۵ به وجود آمده است. این در حالی است که نسخ سده ۱۲ که بین ۳۰ تا ۸۰ سال با نسخه مادر فاصله زمانی دارند در حد بسیار بالایی به هم شباهت دارند. میزان تفاوت‌ها به نسبت زمان بیشتر می‌شده است. در میان این تفاوت‌ها، نکته خلاف معمول کاهش کمیّت ابیات در نسبت با زمان است که به جای الحاق، اسقاط در پی داشته است (الحاق در عرض متن). البته این کیفیت در بخش پایان متن، روند معکوس دارد؛ به نحوی که در انتهای متن حمله باذل، با توجه به ناتمام ماندنش، الحاق در طول رو به تراید دارد و همین عامل، حجم ابیات را که در نسخ قرن دوازده به ۲۸ هزار می‌رسد، بعضاً تا ۹۰ هزار افزایش داده است.

نتایج این قیاس در بین حدود ۳۰ نسخهٔ دیگر نیز تکرار شد (۱۰ نسخه از سدهٔ ۱۳، ده نسخه از سدهٔ ۱۴ و ده نسخه از سدهٔ ۱۵) و نتایج مشابه از رشد واریانت‌ها، افزایش اسقاطات و کاهش الحاقات عرضی و افزایش الحاق در طول (انتها) به دست آمد. در بخش بعدی، انواع نسخ را از حیث الحاق در طول و انواع تکمله بررسی می‌کنیم.

۲-۲ واگرایی نسخ در طول و انواع تکملهٔ پایانی در نسخ:

برای بررسی انواع پایان‌بندی در نسخ، یک پیکرهٔ متنی وسیع از نسخ حملهٔ حیدری (حدود ۱۰۰ نسخه) عمدتاً از سه کتابخانهٔ ملی، مجلس و آستان‌قدس، و بعضاً برخی کتابخانه‌های داخلی و خارجی دیگر انتخاب و بر مبنای تفاوت در عرض و طول بررسی شد. در ادامه نمودهای این بررسی در قالب جداول ذیل در دو بخش نسخ مستقل و حاوی تکمله درج شده، در انتها، تحلیل متن‌شناختی این اطلاعات، ارائه خواهد شد. جدول اول، نسخ مستقل را نمایش می‌دهد:

نام محل نگهداری نسخه	شمارهٔ ثبت نسخه	تاریخ استنساخ یا تحویل ^۱ نسخه	نوع نسخه	اسقاطات ^۲	الحاقات (تکمله)	ذکر هویت کاتب در انجامه
کتابخانهٔ ملی ایران	۱۳۲۰۹۴۳	۱۲۲۳ق	حملهٔ مستقل	-	-	سیداحمدابن محمدباقر اخوان
کتابخانهٔ ملی ایران	۱۸۲۹۸۰۰	۱۲۳۷ق	حملهٔ مستقل	-	-	محمدنبی بن اسدالله القزوی
کتابخانهٔ ملی ایران	۱۵۵۹۴۳۹	۱۳۶۶ق	حملهٔ مستقل	-	-	-
کتابخانهٔ ملی ایران	۱۰۴۸۶۴۷	سدهٔ سیزدهم	حملهٔ مستقل	+	-	-
کتابخانهٔ ملی ایران	۱۰۷۶۵۹۰	۱۲۲۶ق.	حملهٔ مستقل	-	-	مصطفی نوری
کتابخانهٔ ملی ایران	۱۰۹۶۰۱۹	۱۲۲۱ق.	حملهٔ مستقل	-	-	حیدر بن مرحوم عین علی
کتابخانهٔ ملی ایران	۱۱۰۳۶۸۳	۱۲۸۴ق.	حملهٔ مستقل	+	-	-

^۱- برخی نسخ فاقد انجامهٔ مورخ برای استنساخ‌اند؛ اما در اوراق پس و پیش متن تقریرات مالکان دربارهٔ تحویل و خرید و فروش نسخ وجود دارد؛ تاریخی که به طور میانگین کمتر از ۵۰ سال پس از استنساخ را نشان می‌دهد.

^۲- با توجه به این که حجم متن اصلی سرودهٔ باذل ۲۸ هزار بیت است نسخ دارای اسقاط نسخی بوده‌اند که بخشی از این حجم را در ابتدا، میانه یا انتها، به طور پراکنده یا مجتمع از دست داده‌اند.

-	-	+	حمله مستقل	۱۲۳۶ق.	۱۱۲۱۸۷۱	کتابخانه ملی ایران
ملاکریم بن کربلایی عباسعلی	-	+	حمله مستقل	۱۲۴۰ق.	۱۲۷۴۷۷۰	کتابخانه ملی ایران
-	-	+	حمله مستقل	۱۲۶۱ق.	۱۹۰۰۰۰۸	کتابخانه ملی ایران
محمدحسین بن محمدشریف	-	-	حمله مستقل	۱۱۷۵ق.	۲۳۴۱۷۵۸	کتابخانه ملی ایران
-	-	+	حمله مستقل	۱۲۵۴ق.	۲۴۲۸۹۹۰	کتابخانه ملی ایران
-	-	-	حمله مستقل	۱۱۳۱ق.	۲۹۴۳۱۱۱	کتابخانه ملی ایران
محمدعلی بن حاجی سید مهدی عطار	-	-	حمله مستقل	۱۲۲۸ق.	۷۹۱۳۹	کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران
عبادالله بن ملک محمد خوانساری	-	-	حمله مستقل	۱۲۱۸ق.	۸۷۶۶۲	کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران
-	-	+	حمله مستقل	سده سیزدهم	۲۰۹۵۲۲	کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران
-	-	+	حمله مستقل	سده سیزدهم	a ۳۲۸۱۹	استان قدس رضوی
-	-	+	حمله مستقل	سده سیزدهم	a ۳۴۳۱۳	استان قدس رضوی
-	-	+	حمله مستقل	سده سیزدهم	a ۴۷۹۳۶	استان قدس رضوی
-	-	+	حمله مستقل	۱۲۵۰ق.	۲۰۹۵۲۲	استان قدس رضوی
-	-	-	حمله مستقل	۱۱۷۶ق.	a ۴۱۰۰۸	استان قدس رضوی
-	-	+	حمله مستقل	سده سیزدهم	۲۰۹۵۲۲	استان قدس رضوی
-	-	+	حمله مستقل	سده سیزدهم	۷۷۹	استان قدس رضوی
-	-	-	حمله مستقل	۱۲۶۱ق.	۱۹۱۲	دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی

جدول ۱- نسخ «مستقل» حمله حیدری باذل فاقد تتمه / تکمله ای در امتداد روایت باذل.

جدول دوم، نسخ غیرمستقل و حاوی تتمه را نمایش می دهد:

نام محل نگهداری نسخه	شماره ثبت نسخه	تاریخ استنساخ یا تحویل ^۱ نسخه	نوع نسخه	اسقاطات ^۲	الحاقات (تکمله)	ذکر هویت کاتب در انجامه
آستان قدس رضوی	a۲۰۱۶۸	۱۲۲۳ق	حملة باذل و ابیاتی از یعسوب‌نامه	+	+	-
آستان قدس رضوی	a۲۷۶۳۱	۱۱۵۹ق	حملة باذل و یعسوب‌نامه و ملحقاتی دیگر ^۳	-	+	-
کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران	۲۰۹۸۷۶	۱۲۵۵ق.	حملة باذل و یعسوب‌نامه	-	+	سید نظیرالدین بن فرضعلی رضوی
کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران	۶۲۰۶۳	سده سیزدهم	حملة باذل و ابیاتی از یعسوب‌نامه	+	+	-
کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران	۶۱۴۱۲	سده سیزدهم	حملة باذل (مصور) و ابیاتی از یعسوب‌نامه	-	+	-
کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران	۲۰۱۶۸	سده سیزدهم	حملة باذل و ابیاتی از یعسوب‌نامه	+	+	-
آستان قدس رضوی	۵۰۶۶۵	۱۲۸۴ق.	حملة باذل و یعسوب‌نامه	-	+	-
کتابخانه مجمع ذخایر اسلامی	۹۹۴	۱۲۸۸ق.	حملة باذل و یعسوب‌نامه	-	+	-

^۱- برخی نسخ فاقد انجامه مورخ برای استنساخ‌اند؛ اما در اوراق پس و پیش متن تقریرات مالکان درباره تحویل و خرید و فروش نسخ وجود دارد؛ تاریخی که به طور میانگین کمتر از ۵۰ سال پس از استنساخ را نشان می‌دهد.

^۲- با توجه به این که حجم متن اصلی سروده باذل ۲۸ هزار بیت است نسخ دارای اسقاط نسخی بوده‌اند که بخشی از این حجم را در ابتدا، میانه یا انتها، به طور پراکنده یا مجتمع از دست داده‌اند.

^۳- بحر طویل درویش خاکی و جدول اسماء الهی و چند مخمس و مدیح علی الهی.

-	+	+	حملة باذل و ایبائی از یعسوب نامه	۱۱۵۴ق.	۷۱۲۶	آستان قدس رضوی
ملاکریم بن کربلایی عباسعلی	+	+	حملة باذل و ایبائی از یعسوب نامه	سده سیزدهم	۸۵۰۶۶۵	آستان قدس رضوی
-	+	+	حملة باذل و تکمله آزاد کشمیری	سده سیزدهم	۸۱۷۷۴۹	کتابخانه ملی ایران
مظفر بن فخر کازرونی	+	+	حملة باذل و تکمله آزاد کشمیری	سده دوازدهم	۸۱۷۷۰۱	کتابخانه ملی ایران
-	+	+	حملة باذل و تکمله آزاد کشمیری	سده سیزدهم	۱۰۵۵۶۶۳	کتابخانه ملی ایران
-	+	+	حملة باذل و تکمله آزاد کشمیری	سده سیزدهم	۱۰۷۰۲۶	کتابخانه تبریز
غلامرضا کاتب	-	-	حملة باذل و تکمله آزاد کشمیری و ایبائی واسطه نجف	سده چهاردهم	۱۲۲۶۷۵۳	کتابخانه ملی ایران
محمد رضا بن رضانعلی بابلکناری	-	+	حملة باذل و تکمله آزاد کشمیری	۱۲۱۰ق.	۲۰۷۰۵۰	کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران
-	-	-	حملة باذل و تکمله آزاد کشمیری و ایبائی از یعسوب نامه	سده سیزدهم	۸۳۳۴۵۸	آستان قدس رضوی

محمد امین‌الدین حسین بن مسیح‌الزمان خان اصفهانى	-	-	حملة باذل و تكملة ابوطالب ^۱	۱۹۲ق.	۸۱۷۶۱۱	کتابخانه ملی ایران
عبادالله بن ملک محمد خوانساری	-	-	حملة باذل و تكملة ابوطالب	سده سیزدهم	۱۹۲۶۳۳۳	کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران
-	-	+	حملة باذل و تكملة ابوطالب	سده سیزدهم	۲۰۷۲۹۲	کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران
عبدالله بن ابوطالب	-	+	حملة باذل و تكملة ابوطالب	۱۲۰۷ق.	۲۰۷۲۹۲	کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران
-	-	-	حملة باذل و تكملة ابوطالب	۱۲۰۷ق.	۱۶۵۴۶	کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران
-	-	-	حملة باذل و تكملة عبدالعلى بنگالی و ابیاتی از یعسوب‌نامه	سده سیزدهم	۲۴۲۸۹۹۰	کتابخانه ملی ایران
-	-	-	حملة باذل و تكملة عبدالعلى بنگالی (جذبة حیدری)	سده سیزدهم	۱۰۸۰۹۳۴	کتابخانه ملی ایران
-	-	-	حملة باذل و تكملة عبدالعلى بنگالی (جذبة حیدری)	سده سیزدهم	۶۷۹۰	کتابخانه ملی ایران
نورمحمد بن ملاحجی محمدنوری لارجانی	-	-	حملة باذل و تكملة عبدالعلى بنگالی (جذبة حیدری)	۱۲۱۵ق.	a ۲۴۱۰۵	آستان قدس رضوی
-	-	+	حملة باذل و تكملة آزادکشمیری	سده سیزدهم	۱۰۵۵۶۶۳	آستان قدس رضوی

^۱ - در نسخی که تکمله ابوطالب به حملة باذل افزوده شده است، ابیات واسطه نجف نیز همیشه وجود دارند.

-	-	+	حملة باذل و فارغ نامه گیلانی و ابیاتی از یعسوب نامه	۱۲۵۰ق.	۲۰۱۳۱۶۲	آستان قدس رضوی
-	-	-	حملة باذل و تکملة کرم (حربة حیدری)	سده سیزدهم	۱۵۱۸۰۸۸	آستان قدس رضوی
-	-	+	حملة باذل و تکملة آزاد کشمیری و ابیاتی از یعسوب نامه	سده سیزدهم	—	کتابخانه مک گیل
-	-	+	حملة باذل بخشی از حملة راجی و تکملة آزاد و ابیاتی از یعسوب نامه	سده سیزدهم	۱۰۳۰	کتابخانه ملی پاریس
-	+	-	حملة باذل و یک مثنوی ناشناخته درباره حضرت علی (ع)	سده سیزدهم	۶۱۴۱۲	کتابخانه ملی ایران

جدول ۲- نسخ «توسعه یافته» حملة حیدری باذل حاوی تمه / تکملة مشخصی یا حداقل الحاقاتی در انتها برای امتداد دادن روایت باذل.

بدین ترتیب، نتایج به دست آمده از تجزیه- تحلیل متن شناختی نسخ حمله نشان می‌دهد، تنوع این نسخ محصول عوامل ذیل است:

۱- بر خلاف غالب متون که در گذار زلمات با الحاقات، افزایش حجم (در عرض متن) پیدا می‌کنند، دلایلی چون اختلاف سبکی بین سبک سراینده در هند و کاتبان ایرانی و برخی تقعیدهای معنوی در پاره‌ای از ابیات به ویژه برای مخاطبان با دانش پایین‌تر که به کاربرد آیینی متن بیش از اهمیت ادبی آن بها می‌دادند و حجم بالای متن و نیاز به تقلیل آن باعث شد، در نسخ حمله باذل روندی معکوس مشاهده شود. بدین صورت که نسخ موجود در سه سده اخیر پس از وفات شاعر، در هر سده، در عرض ابیات، اسقاطات بیشتری را نشان می‌دهند؛ ابیات بیشتری در هر زمان از ابیات تانمام سروده باذل حذف شده‌اند.

۲- با وجود رویکرد فوق، ناتمام ماندن اثر و اهمیت آن باعث شد، الحاق در طول متن، بسیار زود پس از مرگ شاعر شروع و در دو مسیر انجام شود: استفاده از متون منظوم موجود درباره تاریخ حیات حضرت علی (ع) و حتی حضرت رسول (ص) برای تکمیل متن موجود (توسط کاتبان) و سرودن ادامه اثر باذل در قالب تکمله جدید (توسط شاعران).

۳- تکمله‌ها به طور یکدست به متن اضافه نشده‌اند. نسخی هست که دو تکمله با ابیاتی از یک یا دو متن مستقل ترکیب شده و به متن باذل افزوده شده است. تنوع حجم نسخ حمله که تذکره‌نویسان با شگفتی از آن یاد کرده، خود محصول همین تنوع است. نسخ محتوی حمله باذل، به‌تنهایی، حجم زیر ۳۰ هزار بیت دارند که میزان دقیق ابیات اصیل سروده شاعر، به گواه نسخ، ۲۸ هزار بیت بوده است. در این حجم، الحاقاتی نیز در عرض متون نیست که باعث شود، حمله مستقلی حجم بیشتر داشته باشد؛ برعکس، نسخی هستند که اسقاطات قابل توجهی دارند و حجم بخش اصیل آنها، بدون افتادگی اوراق، به ۲۰ هزار بیت و حتی کمتر می‌رسد. در مورد نسخ محتوی تکمله نیز هیچ دو نسخه‌ای کاملاً هم‌اندازه نیستند. حجم نهایی نسخه ضریبی از نوع تمه افزوده است. نسخی هستند که ترکیبی از چند متن را دارند. در پیکره متنی جستار، بزرگ‌ترین نسخ، نسخ پاریس و رضاعباسی بودند که حجم بالای ۸۰ هزار بیت داشته، علاوه بر تکمله آزاد، ابوطالب و ابیاتی از یعسوب‌نامه، بخش عمده‌ای از حمله راجی را نیز مضبوط کرده بودند. همچنین نکته دیگری از نسخ مستفاد شد که با توجه به وجود شباهت نسبی بیت عناوین منثور در اثنای داستان، وجود یک شکل اولیه مشترک اثبات می‌شود و باید گفت متن در نسخه مادر نیز دارای عنوان‌بندی بوده است.

در نهایت باید گفت، نسخ حمله از حیث تکمله به چند بخش ذیل قابل تقسیم اند:

۱- نسخ بدون تکمله: «حمله مستقل»

بررسی نسخ نشان داده است که حدود ۴۳ درصد از نسخ حمله باذل، فاقد تکمله بوده است؛ از نسخ فاقد بخش الحاقی در انتها، با عنوان «حمله مستقل» یاد کرده‌ایم؛ بعضاً اسقاطاتی در ابتدا، اثناء یا انتها دارند و با روایت ناتمام باذل که تا زمان پایان خلافت خلیفه سوم امتداد دارد، پایان یافته‌اند.

۲- نسخ حاوی تکمله: «حمله توسعه یافته»

بیش از نیم نسخه حمله، حاوی متن وابسته‌ای به سرودهٔ باذل، موسوم به «تکمله» (تتمه) یا حداقل ابیاتی به عنوان بخش‌های الحاقی در انتهای ابیات باذل برای تکمیل متن وی‌اند؛ از این نسخ با عنوان «حملهٔ توسعه‌یافته» یاد کرده‌ایم. پژوهشگران در مورد تکمله‌ها به معرفی کلی ۴ تکمله از فهرس بسنده کرده، هیچ تحقیقی در مورد جایگاه این متون در نسخ حمله باذل نکرده‌اند. در این پژوهش با بررسی کمتر از صد نسخهٔ حمله که بیش از نیمی از آنها (۵۵ نسخه) در جداول فوق مندرج بود، مشخص شد، اولاً متون منضم به حمله خیلی بیش از آن چهار متن هستند. حتی برخی از متون در نسخ حمله پیدا شد که نگارنده نتوانست آن‌ها را شناسایی کند. برخی از متون نیز تا امروز به عنوان تکملهٔ باذل شناخته نشده بودند. مثلاً متنی که با بیشترین حضور در نسخ، در بیش از نیمی از نسخ، نقش تتمه را ایفا کرده، تا به حال در هیچ منبعی بدان اشاره نشده بود، متنی به نام *يعسوب‌نامه* از میرزا محمدحفیظ تألیف ۱۳۶۱ق. بود که البته متفاوت با متونی دیگری با همین نام، همچون *يعسوب‌نامهٔ حسن فقیر* است و فرازهایی از سیرهٔ حضرت رسول (ص) و حیات امام علی (ع) تا شهادت ایشان را در بر داشته، به علت ایجاز و فشردگی، مناسب الحاق تشخیص داده شده، در نسخ مختلف، یا به‌طور کامل یا بخش آخر آن (بخش مربوط به غزوات) به حملهٔ باذل افزوده شده است. همچنین *غزوات‌الصّفدری* میرزا حسن قزوینی، *جام‌گیتی‌نما* محمدرفیعا و همچنین متن همنامش از محمدعلی پروشانی اصفهانی، و حتی افسانهٔ *جنگ چاه بئر‌العلم* و بخش‌هایی از *فارغ‌نامهٔ گیلانی* نیز به عنوان تکمله در متون وارد شده بود. این در حالی است که هیچ کدام از این متون، ادامهٔ کار باذل نیستند. حتی بعضاً از زمان حضرت رسول را دربرمی‌گیرند، لیکن با وسائط بسیار متنوعی به نسخ الحاق شده‌اند؛ نکته‌ای که خود گواه کاربرد بالای این متون در ۲۰۰ سال گذشته در بین جوامع شیعی است که نهضتی برای استنساخ حمله در ایران و هند در جریان بوده است.

۳- تکمله‌ها یا ذاتاً تکمله‌اند یا موقتاً در این نقش قرار گرفته‌اند. متون راه یافته به ادامهٔ حملهٔ باذل نیز در این تقسیم‌بندی روشن شده‌اند:

۱-۲ *حاوی يعسوب‌نامه* (کامل یا بخشی از متن)

۲-۲ *حاوی تکمله آزاد کشمیری*

۳-۲ *حاوی غزوات حیدری ابوطالب میرفندرسکی با ابیات واسطه نجف*

۴-۲ *حاوی غزوات‌الصّفدری میرزا حسن قزوینی*

۲-۵ حاوی جذبه حیدری ابوالعلی احسن بنگالی نیشابوری

۲-۶ حاوی حربۀ حیدری کرمعلی بیگ

۲-۷ حاوی بخش از حملة حیدر راجی کرمانی

۲-۸ حاوی تلفیقی از متون فوق

۲-۹ حاوی متون منظومی که هنوز شناسایی نشده‌اند (و در صورتی که نسخه اصلی‌ای از آنها نیابیم، ناشناخته

باقی خواهند ماند).

این تئمه‌ها خود دو نوع‌اند: بخشی از ابتدا با انگیزه تکمیل حملة باذل سروده شدند (مثل تکمله آزاد کشمیری، عبدالعلی احسن خان بنگالی نیشابوری و کرمعلی بیگ) و بخش بیشتری محتوی متونی‌اند که فارغ از انگیزه پیوستن به حملة باذل سروده شده‌اند و متن آن‌ها توسط کاتبان یا بخشی از مخاطبان به متن باذل ملحق شده است. از این گروه دوم تنها متن غزوات میرفندرسکی، اتفاقاً دقیقاً محتوی ادامه روایت تاریخی باذل است و بقیه متون ملحق از ابتدای حیات حضرت امیر (ع) یا حتی بعضاً از زمان حضرت رسول آغاز شده‌اند و ادامه منطقی باذل نیستند؛ به همین جهت در این دسته از نسخ، هر کاتبی بخشی از ابیات را حذف کرده است و هیچ دو نسخه‌ای حجم یکسانی از یک متن را ضبط نکرده‌اند.

در بخش بعدی، نتایج متن‌شناسی نسخ حملة را در خدمت تحلیل گونه‌شناختی قلمرو حملة سرایی قرار

می‌دهیم.

۳- تبیین جایگاه گونه حملة در طبقه‌بندی ژانر حماسه شیعی

تا امروز مشهورترین تبیین ژانر در حوزه حماسه فارسی، نظر صفا در تقسیم‌بندی سه‌گانه حماسه به ملی، تاریخی و دینی است. ملاک تعیین طبقات و تحدید و مرزبندی انواع حماسه فارسی در طبقه‌بندی سنتی صفا، چیزی جز «محتوای متون» نبوده است. رویکرد محتواگرا در تبیین انواع، ضمن غفلت از هستی‌شناسی انواع ادبی، طبیعت ساختاری متون و تنوع انگیزه‌های خلق آثار در هر زمینه از پیکره متون حماسی حماسه را به دنبال خواهد داشت. پژوهشگران حوزه ژانر، در بررسی جنبه‌های مختلف ژانر در شعر حماسی معتقدند که در تعیین حوزه انواع، باید کاملاً واضح باشد که تقسیم‌بندی، با نگاهی جامع به شعر قهرمانانه- حماسی، ژانری را تعریف می‌کند که توسط محیط اجتماعی و سبک عملکرد اثر بر مخاطبان، سبک درونی آن، محتوا، اخلاق، و ارتباط این عوامل

با ذات وجودی، ساختار و انگیزه‌های خلق آثار پشتیبانی شود (ر.ک: Hainsworth...، ۱۹۸۰: ۲۹۰). ساختار و تنوع مرتبط با متون حماسی، در این نظام ژانری، نقش مستقل محتوا و شکل را محدود می‌کند (Tymieniecka، ۲۰۱۳: ۱۷۶-۱۷۵). همچنین نکته مهمی که در خصوص ژانرهای حماسی باید گفت که این متون بعضاً از نظر سبک، قوام موضوعی و ساختار بسیار متفاوت از یکدیگر هستند و این به ترکیب مداوم ژانرها بازمی‌گردد که در حماسه رخ می‌دهد و زمینه این ترکیب، در مقایسه با هر نوع ژانر دیگر، در حماسه چشمگیرتر است (Jones، ۲۰۰۷: ۹۵). بنابراین ژانر یک سیستم سازمان‌دهنده است که زوایای ایدئولوژیک و مضمونی را با ساختارهای خاص بیانگر آن مضامین پیوند می‌دهد و در شناخت هنجارهای طبیعی متون حماسی، وظیفه دارد، روابط میان محتوا و ساختار را در نظامی از روابط میان گونه‌های یک نوع تبیین کند؛ به طوری که تنوع این متون قابل تفسیر باشد (Conte، ۱۹۹۶: ۱۴۷).

با چنین نگرشی، در این جستار، پس از توصیف دقیقی که از طبیعت متن‌شناختی حمله حیدری انجام دادیم؛ اثری حماسی که گسترش آن در ادبیات فارسی یک جریان و متعاقباً یک گونه ادبی را ایجاد کرده است، حال حدود پیکره متون حمله را در ارتباط با ژانر حماسه تبیین می‌کنیم. با توجه به وجود بازتاب باورهای شیعی در این اشعار حماسی، این تبیین، بر تنظیم روابط این گونه ادبی با کل منظومه‌های حماسی متضمن محتوای دینی و انگیزه‌های برآمده از ایدئولوژی تشیع استوار است.

در تعریف انواع حماسی در منابع غربی در اولین سطح، حماسه‌ها به دو نوع حماسه‌های اصیل یا ابتدایی (primitive epic)، حماسه‌هایی که شرایط تولید حماسه آن‌ها در رشد اجتماعی یک ملت وجود دارد و به تدریج تکوین یافته‌اند و حماسه‌های ثانویه یا متأخر (later epics)، حماسه‌هایی که در موضوعاتی با اهمیت ملی و گروهی، به انتخاب و کوشش شاعران و در تطبیق محتویات آثار بعدی با قواعد و ساختارهای حماسه‌های اصیل تنظیم و تزئین شده، به زبان هنری ملهم از آثار اصلی نوشته می‌شود، تقسیم‌بندی می‌شوند. در سطح اول تقسیم‌بندی، حماسه‌های دینی، یکسره ثانویه به شمار می‌روند

۱۱ - درباره رویکرد جامع بررسی ژانر در شعر حماسی، بر مبنای مطالعه روابط میان متون و زمینه‌های سرایش آن‌ها با ساختار، محتوا، سبک و مرزهای میان نوع حماسه از دیگر انواع که با حماسه در متون ژانرهای مرکب تشکیل داده‌اند و نمودهای این رویکرد مطالعاتی در حماسه یونانی، ر.ک: Martin، ۲۰۰۵: ۱۹-۲۰؛ Hose، ...، ۲۰۲۰: ۱۳۹-۲۸۰.

در سطح دیگری، حماسه‌ها به یک اعتبار انوعی چون حماسه ملی، زبان و فراملی و به اعتباری دیگر، به حماسه شفاهی، عامیانه و ادبی یا هنری قابل تقسیم‌اند. حماسه ملی، شعر یا اثر ادبی حماسی است که به دنبال بیان یک باور، ذات و یا روح خاص یک ملت- نه لزوماً یک «دولت‌ملت» (nation-state)، اما حداقل یک گروه قومی یا زبانی است که با نمادپردازی بخشی از تاریخ آن جامعه یا یک واقعه مهم در توسعه هویت ملی- قومی، آرمان‌های یک گروه بزرگ را بازگو می‌کند. برای زبان‌هایی که در اقوام و ملل مختلف توسعه می‌یابد، حماسه‌های ملی پیشین ملل کهن و دیرپا، به عنوان حماسه زبان (Language Epic) عمل کرده، برای افراد داخل یک جامعه زبانی وسیع، کارکرد هویتی ایفا می‌کنند. به عنوان مثال حماسه‌های ملی انگلستان مانند داستانهای کانتربری یا آثار شکسپیر در سراسر جهان انگلیسی‌زبان امروز و شاهنامه فردوسی، در جوامع فارسی‌زبان افغانستان، ازبکستان و تاجیکستان یک حماسه زبان است، در حالی که به عنوان حماسه ملی حتی برای ایرانیان غیرفارسی‌زبان (مثل کردها و لرهای بختیاری) نیز اهمیت تاریخی دارد.

حماسه فراملی (Pan-national epic) نیز متنی است که فراتر از کارکرد ملی یا زبانی برای بخشی از اقوام بشر، نقش مهمی در شکل گرفتن یک هویت جمعی مشترک بین مجموعه‌ای از ملل، با مرزهایی در جغرافیای تمدنی یا مذهبی و ایدئولوژیک خاص آن ملل، دارد. مثلاً *ایلیاد* و *ادیسه* هومر یا *انئید* و *یرژیل* فراتر از یک حماسه ملی برای یونان یا رم باستان، پس از رنسانس حماسه فراملی تمدن غربی به شمار می‌آید. برخی متون مهم مقدس از این منظر کارکرد دوسویه دارند. مثلاً *تنخ* یا *تناخ*، کتاب مقدس عبری برای جامعه یهودیان یک حماسه فراملی و برای عبری‌زبانان حماسه زبان است. کتاب *مقدس شاه‌جیمز* (King James Bible) برای انگلیسی‌زبانان و کتاب *مقدس لوتر* (The Luther Bible) برای آلمانی‌زبانان و *قرآن* برای اعراب یک حماسه زبان است؛ در حالی که ترجمه‌های کتاب مقدس برای کل جهان غرب یا مسیحیت و *قرآن* برای مسلمانان یک حماسه فراملی است. جالب است که برخی حماسه‌های دینی، به ویژه *حملة حیدری* (از طریق سنت *حملة خوانی*)، در بین جوامع شیعه ایران، هند و افغانستان و پاکستان، نقش یک حماسه زبان را ایفا کرده است. *حمزه‌نامه‌ها* (حمزه‌خوانی) و انواعی از آثار مقتل و روضه نیز بعضاً چنین کارکردهایی داشته‌اند. ترجمه وسیع *حملة* به اردو، کارکرد آن را گاه تا حد یک حماسه فراملی محدود (از حیث محدودیت جامعه شیعی فارسی- اردوزبان) گسترش داده است. بالاخره سومین سطح طبقه‌بندی، تفکیک اشعار و متون حماسی، به حماسه‌های عامیانه، ادبی و هنری است.

اولین نوع از حماسه‌های بشری که محصول جوامع پیش از عصر کتابت و بیان آن در اصل به صورت شفاهی، از طریق اجرای نمایشی-گفتاری (موسیقایی) بوده است، شعر حماسی شفاهی است (Oral epic poetry) است؛ اشکال نوشتاری آن‌ها را غالباً حماسه عامیانه (Folk Epic) گویند. با گذشت زمان، نویسندگانی تلاش کردند تا حماسه شفاهی را در قالب نوشتاری حفظ کنند، ولی هیچ‌کس از روند دقیق نویسندگی آن‌ها اطلاع ندارد.

در مقابل این نوع، حماسه ادبی (Literary epic) یا هنری (Artistic epic) جای می‌گیرد که محصول هنر شاعرانی است که ملهم از روایات مردمی و با تکیه بر سنت‌های ادبی و بیان هنری، برای حفظ تاریخی کارهای بزرگ قهرمانان اعصار پیشین، اشعار زیبای حماسی اندیشیده تولید می‌کردند. اگر چه حماسه ادبی نیز از مصادیق حماسه عامیانه تقلید می‌کند، لیکن این شاعر است که داستان را ابداع می‌کند. حماسه عامیانه مبتنی بر اسطوره-افسانه‌های یک قوم، گروه یا ناحیه است، در حالی که حماسه هنری-ادبی بر اساس ایده‌های نویسنده توسعه یافته است. حماسه عامیانه اساساً به صورت شفاهی است- حتی اگر رونویسی شده باشد (مانند طومارهای نقالی)- در حالی که حماسه ادبی به صورت نوشتاری و با زبانی آراسته و برخلاف عامیانه‌ها در پیامد نبوغ شاعر خلق شده، از نظر ساختار و سبک، صیقلی، منسجم و فشرده‌تر و از نظر ادبی مهم است. نویسنده حماسه ادبی شناخته شده است، در حالی که نویسنده حماسه عامیانه یک انسان عادی و اغلب گمنام است.

در نهایت این‌که در شناخت انواع حماسه، بحث ترکیب ژانرها به طرز جدی مطرح است. ما در این متون به «ژانرهای ترکیبی» برمی‌خوریم که یکی از مصادیق مهم آن در متون حماسی فارسی، حماسه تاریخی (historical epic) است که از ترکیب دو ژانر حماسه و تاریخ ایجاد شده است (درباره انواع ژانر حماسه، ر.ک: Hudson, ۲۰۰۶: ۱۰۵-۱۱۰).

در مورد منظومه‌های حماسی فارسی مرتبط با قهرمانان مذهبی نیز عمدتاً با ژانرهای ترکیبی مواجهیم. علت این است که دوره تکوین این متون نسبت به رشد حماسه ملی در ایران متأخر است و رشد انواع، به ترکیب آن‌ها در سنت‌های ادبی انجامیده است. در اولین رده، حماسه‌های ثانویه محتوی داستان قهرمانان شیعی در دو سطح کلی قابل تبیین است:

۳-۱ حماسه عامیانه شیعی:

این نوع، به دو صورت، در تنوع بسیار بالا در میان نسخ دیده می‌شود: نظم غیررسمی مثل تعزیه‌ها، روضه‌های منظوم و ولایت‌نامه‌هایی با سبک شعری نزدیک به شعر هجایی و در قالب‌های بعضاً گویشی (خارج از پوشش زبان رسمی مسلط) که گاه به خسروانیات و شعر هجایی نزدیک می‌شدند و متون عامیانه‌ای که به نثر ساده محاوره و غیرادبی در انواع روضه‌نامه‌های منشور، مختارنامه‌ها، مقاتل، حمزه‌نامه‌ها و غزنامه‌های منشور نوشته شده‌اند.

۲-۳ حماسه ادبی شیعی:

متونی که به صورت منظومه، در قالب نظم کلاسیک با شکل بحر متقارب نگاشته می‌شدند. قطعاً در ابتدا همان روایات شفاهی یا عامیانه رونویسی شده بودند که الهام‌بخش شاعرانی چون ابن‌حسام خوسفی برای خلق این حماسه‌های ادبی شدند. از این حیث، منظومه‌های حماسی ادبی شیعی خود به دو نوع تفکیک خواهد شد:

۲-۲-۳ منظومه حماسی دینی عامیانه (با پیش‌متن شفاهی)

۲-۲-۲-۳ منظومه حماسی دینی تاریخی (با پیش‌متن تاریخی؛ نوعی حماسه تاریخی با زمینه تاریخ مذهب)

هر دو نوع فوق ترکیبی‌اند. در نوع اول، یک حماسه عامیانه در ترکیب با سنت‌های ادبی مسلط بر شعر حماسی فارسی متبلور در شکل بحر متقارب، تبدیل به شعر حماسی، با زبان آراسته و بلیغ ولی محتوی افسانه‌هایی در وصف قهرمانان دینی شده است؛ نمونه شاخص آن *خاوران‌نامه* است. در نوع دوم، شاعر یک متن تاریخی را با همین سنت‌های ادبی، به زبان حماسی منظوم کرده است که نمونه کلاسیک آن *حملة باذل* است که از روی متنی تاریخی سروده شده، حتی منبع آن ذکر شده است: *معارج النبوة و مدارج الفتوة* از معین‌الدین بن محمدفراهی، معروف به *ملا مسکین* یا *معین مسکین* (م ۹۵۴ق). به همین جهت، اثر باذل عاری از افسانه‌های عامیانه و مضامین و بن‌مایه‌های ویژه داستان‌های عیاری است؛ مضامینی که اثری چون *خاوران‌نامه* از آن‌ها لبریز است.

این دو زیرژانر حماسه منظوم دینی فارسی، سه سطح از متون («گونه متنی») را ایجاد می‌کند:

۱- منظومه‌های حماسی دینی عامیانه (مثل *خاوران‌نامه*، *صاحبقران‌نامه*، *فارغ‌نامه* و *جنگ‌نامه آتشی*)

۲- منظومه‌های حماسی دینی تاریخی (مثل *علی‌نامه* ربیع و *حملة باذل*)

۳- منظومه‌های حماسی دینی تلفیقی (مثل *حملة راجی کرمانی*؛ حاوی تلفیقی از روایات شفاهی حماسی و

تاریخ منظوم با شکل و لحن و زبان حماسی)

اگر متن معیار در ژانر حماسه فارسی، شاهنامه فردوسی و در زیرژانر حماسه دینی عامیانه، خاوران نامه خوسفی باشد، در حماسه دینی تاریخی، متن معیار، حمله حیدری باذل است. در تحلیل جریان حمله سرایی، از حیث رابطه این جریان با متن معیار فوق، متون حمله در دو «زیرگونه» ذیل طبقه بندی می شوند:

۳-۳-۳- زیرگونه های حمله:

چون منظومه باذل ناتمام مانده بود، پس از او شاعران دیگر به تکمیل آن پرداختند و وقایع خلافت و جنگهای علی (ع) را بر آن افزودند. از این گونه افزوده ها و نظیره ها مثنوی هایی شناخته شده است که از رویکرد تبیین نظریه انواع می توان «نوع فرعی» یا «گونه» ادبی حمله را به دو «زیرگونه» طبقه بندی کرد:

۱-۳-۳- زیرگونه تتمه حمله باذل (متون ناشی از تکمله سرایی بر حمله باذل)

این زیرگونه متونی را شامل می شود که با انگیزه تعلق به ادامه حمله باذل سروده شده اند. بنابراین شامل روایت مستقلی از زندگی و غزوات امیر نبوده، فاقد آنچه هستند که باذل سروده است. اولین متون این زیرگونه حمله حیدری آزاد کشمیری سروده ۱۱۳۱ق.، تنها متنی است که برای تکمیل متن باذل، به طور رسمی از جانب خاندان باذل به او پیشنهاد داده شده، او که پیش از آن مختارنامه ای موسوم به دلگشانامه سروده بود، این سفارش را پذیرفت. غزوات میرفندرسکی، سروده قبل از ۱۱۰۵ق. را نیز اگر چه انگیزه افزودن در خلق آن تاثیر نداشته، حتی مقدم بر باذل بوده، معروف ترین متن در زیرگونه تکمله در ایران بوده است و به عنوان یک تتمه حمله در این بخش جای می گیرد. نجف را از حیث نوع به عنوان بخشی از مؤلف باید نگریست. یعسوب نامه اول از میرزا محمدحفیظ نیز از حیث میزان بالای حضور آن در غالب نسخ حمله حاوی تکمله متنی مهم است و همچون غزوات توسط دیگران افزوده شده است؛ همچنین جام گیتی نما و غزوات الصفدری را نیز بدین بخش باید افزود. علاوه بر این، متون ذیل نیز به این زیرگونه تعلق دارند: صولت صفدری محب علی خان حکمت (تألیف ۱۱۴۳ق.)، حرب حیدری کر معلی بیگ، تألیف ۱۱۳۵ق.، و جذب حیدری عبدالعلی خان احسن بنگالی سروده ۱۱۵۱ق. که در اصل تتمه حمله نام داشت و شاه کوثر نامی که به قصد زیارت نجف از بنگاله می گذشت، آن را پسندیده، ابیاتی در ستایش آن سروده، آن را بدین نام موسوم کرد.

۲-۳-۳- زیرگونه تقلیدهای حمله

با شهرت یافتن حمله باذل و گسترش شهرت از هند به ایران، فارغ از تکمیل متن باذل، شعرایی با انگیزه تقلید از وی، به خلق مشابهات حمله باذل در بحر متقارب کوشیدند. شاخص‌ترین شاعر این زیرگونه، حمله راجی کرمانی، سروده ۱۲۴۰ق. است که بر خلاف باذل، گاه به سنت شفاهی نیز نزدیک شده است و در دوره قاجار بسیار محبوبیت پیدا کرد. حمله تقلیدی شهیر دیگر دوره قجر، *افتخارنامه حیدری صهباست* (سروده ۱۳۰۴ق.). فارغ از این دو متن، می‌توان موارد ذیل را افزود: *اعلام ماتم* یا *حمله حسینی* از محمدمحسن تتوی (تألیف ۱۱۳۶)، *یعسوب‌نامه فقیر قهدریجانی* (۱۲۳۰ق.)، *خداوندنامه صبای کاشانی* (قبل ۱۲۳۸ق.)، *شهنشاه‌نامه* (۱۲۱۹ق.) از میرزاسیدجعفر صافی اصفهانی، *شعشعه ذوالفقار محمدشفیع قزوینی*، *هفت‌خان حیدری* (محاربات حیدرکرار) حیدری‌عیانی (اوایل قرن سیزده)، *غزوانه* یا *غزوات* (۱۲۴۰ق.) عبدالوهاب قطره چهارمحالی، *خرم بهشت* (۱۲۷۷ق.) رضاقلی هدایت، *خلافت‌نامه خاموش‌یزدی* (قبل ۱۳۷۹ق.).

۳-۳-۳ زیرگونه ترجمه‌های حمله

با توجه به این‌که حمله حیدری، یک «حماسه زبان» در منطقه شبه‌قاره به شمار می‌رود، یک گونه متنی ذیل آن را باید ترجمه‌های این متن به زبان اردو قلمداد کرد. برخی ترجمه‌های شاخص اردوی این متن شامل حرب حیدری نوروز حسن بلگرامی (پس از ۱۲۵۲ق.)، *حمله حیدری سیدذوالفقار علی صفا* (قبل ۱۲۶۰ق.)، *هیبت حیدری واجدعلی اخترشاه‌آوده* (۱۲۶۵ق.)، *حمله حیدری سیدابراارحسین* (قبل ۱۳۰۰ق.)، *ترجمه منظوم حمله از میرمحمد حسن علی‌خان سندی* (قبل ۱۳۲۴ق.)، *غزوه حیدری حیدرمیرزا و غزوات حیدری سیدمحسن علی* (هر دو چاپ لکهنو)، *محاربه صفدری محب‌خان حکمت و غلبه حیدری محمدمیرزبان تجلی علی‌شاه*.

نتیجه‌گیری:

ادبیاتی که از حیث ایدئولوژیک با فرهنگ شیعی مرتبط است، در ارتباط با ساختارهای مرسوم ادبیات حماسی، در وحدت با قالب کلاسیک متبلور در بحر متقارب، و با محتوای تبلور حماسی قداست قهرمانانی چون امام علی و امام حسین، علیهم‌السلام، و دیگر رادمردان اهل بیت و شخصیت‌های تاریخی نزدیک به ایشان، چون مختار ثقفی، محمدبن حنیفه، ابومسلم خراسانی و مسلم‌بن عقیل و اشکالی مثل رجز، میدان‌داری، رزم و میدان‌داری به انضمام کیفیت‌هایی که از ادبیات عیاری وارد این متون شده‌اند، نوعی شعر حماسی را با زمینه مذهبی ایجاد کرده است

که بدان «حماسه منظوم دینی (شیعی)» توان گفت. در این جستار، ضمن بررسی پیکره نسخ صدگانه متن حمله باذل، تنوع تکمله‌های و کمیت هر تکمله در نسخ روشن شد و ضمن شناسایی متمم‌های جدیدی چون یعسوب‌نامه و غزوات‌الصفدری و جام‌گیتی‌نما، این نوع حماسه ثانویه، به دو زیرنوع عامیانه و ادبی تقسیم شد. حمله‌سرایی در انواع حماسه ادبی-هنری و با کارکرد حماسه زبان در جغرافیای ایران تا شبه‌قاره بوده، در رده بعد، در شمار انواع منظومه حماسی تاریخی و دارای دو گونه متنی تاریخی محض یا تلفیقی با روایات عامیانه و نسبت به متن معیار گونه حمله‌سرایی (حمله باذل) حاوی سه زیرگونه تکمله باذل، نظیره‌سرایی بر باذل و ترجمه حمله می‌باشد. بدین ترتیب، پیکره متنی تحقیق، در ۵ رده، از حیث نظریه انواع، بر مبنای مطالعه درون‌متنی، وجه تخیلی داستان، خاستگاه و نسبت منظومه با حماسه‌های شفاهی، در سطوح مورد بحث تقسیم‌بندی شد.

منابع:

- استوری، چ. ا. (۱۳۶۲). ادبیات فارسی، تحریر روسی بر گل، ترجمه یحیی آری‌پور و دیگران، تهران.
- باذل مشهدی، میرزا محمد رفیع. حمله حیدری، ۵۵ نسخه خطی (مشخصات نسخ در جداول مذکور است).
- ذوالفقاری، حسن (۱۳۹۵). «حمله‌نامه؛ گونه‌ای از حماسه‌های دینی پس از شاهنامه»، شاهنامه پس از شاهنامه، مشهد: به‌نشر، صص ۲۰۳ - ۲۲۹.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۱). حماسه‌سرایی در ایران، تهران: امیرکبیر.
- طاهری‌برزگی، سید... مرتضی (۱۳۹۱). "نگاهی کوتاه به منظومه‌های حماسی - مذهبی در شعر فارسی و آغاز آن‌ها"، پژوهشنامه ادب حماسی، سال هشتم شماره ۱۴، صص ۱۱۹-۱۳۰.
- عباسی نوشاهی، خضر (۱۳۶۵). فهرست نسخه‌های خطی فارسی، کتابخانه دانشگاه پنجاب، اسلام‌آباد.
- عبداللهی کچوسنگی، علیرضا (۱۳۹۰). «منظومه غزوات، تکمله حمله حیدری یا اثری مستقل؟»، آینه میراث، شماره ۴۹، ۱۲۳-۱۴۴.
- کاشفی خوانساری، سیدعلی (۱۳۹۹). شاهنامه شاه خورشیدچهر: سنت حمله‌سرایی در ادب پارسی، تهران: گویا.
- _____ (۱۳۸۱). حیدرنامه (گزیده حماسه‌های علوی از عهد صفویه تا عصر حاضر)، تهران: موعود..
- گلچین معانی، احمد (۱۳۴۶). «حماسه‌های دینی»، نامه آستان قدس، مشهد، دوره ۶، شم ۴.
- _____ (۱۳۴۶). فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.
- منزوی، احمد (۱۳۶۱). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج‌بخش، اسلام‌آباد.
- _____ (۱۳۶۵). فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، جلد ۵، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.

Conte, Gian Biaggio (1996). *The Rhetoric of Imitation: Genre and Poetic Memory in Virgil and Other Latin Poets; Volume 44 of Cornell studies in classical philology*, reprint: Cornell University Press.

Hose, Martin , David Schenker (2020). *A Companion to Greek Literature: Blackwell Companions to the Ancient World*, John Wiley & Sons,.

Hudson, William Henry (2006). *An Introduction to the Study of Literature*, reprint, Atlantic Publishers & Dist.

Jones, Frederick (2007). *Juvenal and the Satiric Genre; Classical Literature and Society*, A&C Black.

Martin, R.P. (2005). "Epic as Genre." In J.M. Foley, ed., *A Companion to Ancient Epic*, Pp. 9–19.

Tymieniecka, Anna-Teresa (2013). *The Existential Coordinates of the Human Condition: Poetic — Epic — Tragic: The Literary Genre: Volume 18 of Analecta Husserliana*, Springer Science & Business Media.